

Inleiding Nederlandse taalkunde

Inleiding Nederlandse taalkunde

*Voor aankomende neerlandici
intra en extra muros*

*Esther Ruigendijk,
Marijke De Belder en
Ankelien Schippers*

Amsterdam University Press

Ontwerp omslag: Gijs Mathijs Ontwerpers, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 095 3
e-ISBN 978 90 4855 328 0
DOI 10.5117/9789463720953
NUR 113 | 616

© M. De Belder, E. Ruigendijk, A. Schippers / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam
2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
1 Inleiding	11
2 Het Nederlands	17
2.1 Wat is Nederlands en waar wordt het gesproken?	17
2.2 Welke varianten bestaan er en hoe verschillen deze van elkaar?	20
2.3 Hoe varieert het Nederlands regionaal en hoe lopen de taalgrenzen?	22
2.4 Welke variatie heeft het huidige Nederlands?	26
2.5 Welke rol heeft het Nederlands wereldwijd?	29
2.6 Een zeer beknopte geschiedenis van het Nederlands	29
Samenvatting	36
Verantwoording	36
Verder lezen	37
Opdrachten	37
3 Taal en cognitie	39
3.1 Wat is taal?	39
3.2 Wat is het verschil tussen mensentaal en dierentaal?	41
3.3 Hoe verwerven kinderen taal?	43
3.4 Welke verschillende theoretische benaderingen van taalkunde zijn er?	44
3.5 De neurologische organisatie van taal	51
Samenvatting	55
Verantwoording	56
Verder lezen	56
Opdrachten	56
4 Fonetiek	59
4.1 Wat is fonetiek?	59
4.2 De spraakorganen	61
4.3 De eigenschappen van medeklinkers	63
4.4 De Nederlandse medeklinkers	67
4.5 Klinkers	70
4.6 Transcripties	75
4.7 Transcriberen moet je leren	76

4.8	Geluidsgolven en PRAAT	77
	Samenvatting	82
	Verantwoording	83
	Verder lezen	83
	Opdrachten	83
5	Segmentele fonologie	87
5.1	Het foneem	87
5.2	Allofonen	89
5.3	Grafemen	92
5.4	Leenfonemen en gepalataliseerde medeklinkers	93
5.5	Natuurlijke klassen	94
5.6	Verscherping	97
5.7	Progressieve en regressieve stemassimilatie	100
5.8	Nasaalassimilatie	103
	Samenvatting	104
	Verantwoording	105
	Verder lezen	105
	Opdrachten	105
6	Suprasegmentele fonologie	109
6.1	De syllabe is deel van de talige competentie	109
6.2	Structuur van de Nederlandse syllabe	111
6.3	Aantal posities in de Nederlandse syllabe	113
6.4	Sonoriteit	116
6.5	Maximaliseer de aanzet, en ambisyllabiciteit	118
6.6	Voeten	120
6.7	Woordklemtoon	122
	Samenvatting	125
	Verantwoording	126
	Verder lezen	126
	Opdrachten	126
7	Woordsoorten	129
7.1	Wat is een woordsoort?	129
7.2	Het substantief	131
7.3	Het adjectief	134
7.4	Het werkwoord	136
7.5	De prepositie	137
7.6	Het pronomen	139

7.7	Het lidwoord	141
7.8	Het telwoord	142
7.9	Het voegwoord	144
7.10	Het bijwoord	145
7.11	Het tussenwerpsel	146
7.12	Het partikel	147
	Samenvatting	150
	Verantwoording	151
	Verder lezen	151
	Opdrachten	152
8	Morfologie	155
8.1	Morfemen	155
8.2	Samenstellingen	157
8.3	De afleiding	163
8.4	Samenstellende afleidingen	168
8.5	Hoofdigheid	169
8.6	Productiviteit	172
8.7	Flexie	173
	Samenvatting	176
	Verantwoording	176
	Verder lezen	177
9	Het lexicon	179
9.1	Wat is het lexicon?	179
9.2	Wat is een woord?	181
9.3	Welke informatie is er in het mentale lexicon opgeslagen?	182
9.4	Het model van Levelt en de rol van het lexicon	186
9.5	Opslag of regels?	191
9.6	Lexicale semantiek	192
	Samenvatting	197
	Verantwoording	197
	Verder lezen	197
	Opdrachten	198
10	De zin	201
10.1	Constituenten en constituentietesten	201
10.2	De X'-theorie	206
10.3	VP	209
10.4	Hoofden en hun afhankelijke elementen	211

Samenvatting	218
Verantwoording	219
Verder lezen	219
Opdrachten	219
11 De structuur van de zin: het lexicale domein	223
11.1 NP	224
11.2 AP	225
11.3 PP	228
11.4 Woordvolgorde en verplaatsing	229
11.5 Nederlands: SVO of SOV?	232
Samenvatting	240
Verantwoording	240
Verder lezen	241
Opdrachten	241
12 Functionele categorieën	245
12.1 DP	245
12.2 TP	248
12.3 CP	251
12.4 A'-verplaatsing	255
12.5 Andere functionele projecties	259
12.6 Ontwikkelingen binnen de generatieve grammatica	262
Samenvatting	265
Verantwoording	265
Verder lezen	266
Opdrachten	266
13 Taal en betekenis	269
13.1 Semantiek	269
13.2 Pragmatiek	272
Samenvatting	284
Verantwoording	285
Verder lezen	285
Opdrachten	286
Referenties	289
Begrippenlijst	293

Voorwoord

In onze onderwijspraktijk aan de universiteit van Oldenburg (Duitsland) merkten wij dat er behoefte was aan een nieuwe inleiding in de Nederlandse taalkunde. Bestaande inleidingen waren vaak niet meer actueel, niet in het Nederlands geschreven, of beperkten zich tot deelgebieden van de (Nederlandse) taalkunde. Ook waren de inleidingen niet altijd even geschikt voor studenten die Nederlands als vreemde taal studeren. Zodoende ontstond het idee om zelf een inleiding te schrijven die aan deze vraag voldoet.

Om dat idee uit te werken hebben we keuzes moeten maken. Om te beginnen: wat komt er wel en niet in deze inleiding? Ons doel was om studenten een inleiding te geven in de taalkunde, waarbij we ons concentreren op het Nederlands en de Nederlandse taalkunde. We willen dat studenten met dit boek kennismaken met de basisbegrippen en modellen uit de taalkunde. Daarbij komen alle talige niveaus aan bod, van de kleinste delen (klanken) tot grote eenheden (gesprekken).

Het boek is geschreven vanuit het taalkundig raamwerk waarin wij als auteurs werken, de generatieve grammatica. Dat was voor ons de meest natuurlijke manier om dit boek te schrijven. We wilden dat niet dogmatisch doen, en waar zinvol hebben we verschillen en overeenkomsten met andere theorieën besproken.

In ons taalgebruik en onze woordkeuze hebben we rekening gehouden met niet-moedertaalsprekers, zodat ook studenten die een taalbegripsniveau van ongeveer B2 hebben in staat zijn dit boek goed te kunnen lezen. Dit betekende ook dat we keuzes moesten maken met betrekking tot de gebruikte taalkundige begrippen. We hebben daarbij zoveel mogelijk gebruikgemaakt van benamingen die op het Latijn teruggaan, zodat de herkenbaarheid voor niet-moedertaalsprekers groter is. Daarom spreken we over subject, adjectief en pronomen, in plaats van over onderwerp, bijvoeglijk naamwoord en voornaamwoord. Een groot aantal mensen heeft ons in verschillende fases geholpen bij de totstandkoming van dit boek. Om te beginnen willen we onze uitgeefster bij AUP, Inge van der Bijl, bedanken voor haar interesse in ons boek en de ondersteuning die we hebben gekregen. Ook hebben we veel bruikbare input gekregen van onze eerstejaarsstudenten neerlandistiek in Oldenburg (zomersemester 2020) die alle teksten als proefkonijn mochten lezen en daarmee kennismaakten met de Nederlandse taalkunde. Hun reacties waren bemoedigend en ook zeer leerzaam. Ontzettend bedankt! Daarnaast hebben we alle hoofdstukken door ervaren taalkundecollega's uit de respectievelijke vakgebieden laten lezen en van hen zeer zinvolle

aanvullingen en verbeteringen mogen ontvangen. Heel veel dank gaat daarom uit naar Sjef Barbiers, Geert Booi, Hans Beelen, Ronald Geluykens, Bénédicte Grandon, Jack Hoeksema, Harry van der Hulst, Dany Jaspers, Marc van Oostendorp, Anne-France Pinget, Simone Sprenger en Jan-Wouter Zwart. Voor de toestemming voor het gebruik van afbeeldingen bedanken we Nicoline van der Sijs en Anneke Neijt.

Ten slotte willen we de studenten bedanken die de hoofdstukken nog eens heel kritisch hebben doorgelezen: Kendra Peters, Doreen Schneider en Andrea de Vries. Zij hebben de kleinste foutjes gecorrigeerd, alle opdrachten een keer doorlopen en ons verteld wat werkt en wat niet. Daar hebben ze ons ontzettend mee geholpen. Zoals altijd geldt dat eventuele overgebleven fouten en tekortkomingen geheel voor onze eigen rekening komen.

Esther Ruigendijk
Marijke De Belder
Ankelen Schippers

1 Inleiding

Kennis van een taal gaat verder dan het aanleren van de woorden en grammatica van die taal. Als taaldeskundige moet je ook kennis hebben van het taalsysteem: wat is taal, hoe leren we een taal, hoe is taal gerepresenteerd in ons brein, uit welke lagen is taal opgebouwd en welk gereedschap hebben we nodig om taal te bestuderen? Dit boek is een inleiding in de Nederlandse taalkunde. Het gaat dus over de Nederlandse taal en het gaat over taalkunde. Het levert daarmee basisinformatie over het Nederlands, zowel in het algemeen als per deelgebied van de taalkunde. Daarnaast is dit boek een inleiding in het taalkundige handwerk. Het levert het eerste gereedschap om Nederlandse taalkunde te beoefenen en om wetenschappelijke artikelen over het Nederlands te kunnen lezen.

Taalkunde is de wetenschap die zich bezighoudt met de beschrijving en bestudering van alle aspecten van taal. Als synoniemen worden ook wel de begrippen linguïstiek of taalwetenschap gebruikt. Taalkunde houdt zich bezig met de beschrijving van de vorm van (een) taal of van de structuren en (on)regelmatigheden en wetmatigheden die in taal te vinden zijn. Taalwetenschap kan ook de bestudering van het gebruik van taal zijn.

Binnen de theoretische taalkunde wordt een onderscheid gemaakt tussen de diachrone en synchrone taalkunde. De eerste onderzoekt de verandering van een taal en vergelijkt dus een taal in verschillende periodes. Die discipline kijkt naar de taalgeschiedenis. We noemen deze vorm van taalkunde ook wel historische taalkunde. De synchrone taalkunde bestudeert een taal in een bepaalde periode. Meestal is die periode het heden, maar dat hoeft niet. Het doel van deze vorm van theoretische taalwetenschap is een systeem te ontwikkelen, taalregelmatigheden te beschrijven en te onderzoeken wat de vorm van een mogelijke menselijke taal is.

Theoretische taalwetenschap kan in verschillende disciplines verdeeld worden: fonetiek, fonologie, morfologie, semantiek, syntaxis en pragmatiek. **Fonetiek** bestudeert de vorm van klanken. **Fonologie**, ook wel klankleer genoemd, bestudeert het regelsysteem van klanken. **Morfologie** gaat over woordvorming en de structuur van woorden. **Semantiek** gaat over betekenis, zowel op woord- als op zinsniveau. **Syntaxis** is de discipline die zich met de structuur van zinnen bezighoudt. In de **pragmatiek** gaat het om taalgebruik. Veel taalwetenschappers beschouwen taalwetenschap als cognitiewetenschap. Dat gaat terug op onder andere de ideeën van Noam Chomsky, een wereldberoemde taalkundige, die voorstelde dat mensen zijn uitgerust met een aangeboren taalvermogen. Taalwetenschap is volgens die

theorie een cognitiewetenschap. We bestuderen cognitie en dus mensen, en beoefenen daarmee een menswetenschap. Dat is ook de benadering die we in dit boek toepassen.

Deze inleiding houdt rekening met lezers die niet-moedertaalsprekers zijn. Het boek is daarmee ook uitermate geschikt voor taalkunde-onderwijs *extra muros*. In de verschillende hoofdstukken worden daarom ook voorbeelden uit andere talen dan het Nederlands gegeven. Lezers worden aangemoedigd voorbeelden uit hun eigen taal te bedenken om bepaalde verschijnselen te bestuderen. Ook biedt het boek een begrippenlijst in vier talen, waarin de belangrijkste taalkundige begrippen opgenomen zijn.

Het boek introduceert de belangrijkste concepten uit de taalkundige deelgebieden: fonetiek, fonologie, morfologie, lexicon, semantiek, syntaxis en pragmatiek. In dertien hoofdstukken worden taalkundige concepten aan de hand van taalvergelijkende voorbeelden uitgelegd. Daarnaast bevat elk hoofdstuk opdrachten waarin de kernbegrippen en concepten worden gethematiseerd. Ieder hoofdstuk geeft inkijkjes in verschillende taalkundige disciplines (psycholinguïstiek, historische taalkunde, taalverwerving, enzovoort).

In hoofdstuk 2 introduceren we eerst ons onderzoeksobject: het Nederlands. Daarbij gaan we in op de verspreiding en het gebruik ervan en de verschillende varianten. Het hoofdstuk eindigt met een beknopte geschiedenis van het Nederlands.

In hoofdstuk 3 benaderen we taalkunde als cognitiewetenschap. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag: wat is taal? Het bespreekt de verschillen tussen mensentaal en diertaal. Ook gaat het kort in op taalverwerving bij kinderen. We bespreken de verschillende theoretische benaderingen van taalkunde, waaronder de benadering dat taal een cognitief systeem is. Het hoofdstuk sluit af met informatie over de neurologische representatie van taal.

In het vierde hoofdstuk begint de beschrijving van het Nederlands op de verschillende talige niveaus. Hier gaat het eerst over de fonetiek. Het hoofdstuk introduceert de fonetiek als wetenschap als voorbereiding op de erop volgende hoofdstukken over fonologie. Het beschrijft het menselijke spraakorgaan en de articulatorische en akoestische eigenschappen van klanken. De fonetische eigenschappen van medeklinkers en klinkers worden beschreven en gelinkt aan het menselijke spraakorgaan. De discussie richt zich vooral op wat relevant is voor de fonologie.

Hoofdstuk 5, over segmentele fonologie, begint met een beschrijving van de fonologie als vakgebied. Daarna wordt er in detail ingegaan op het concept foneem en verwante begrippen, zoals het minimale paar, het grafeem en de

allofoon. Vervolgens geven we een overzicht van de Nederlandse klinkers en medeklinkers, hun onderscheidende kenmerken en de natuurlijke klassen. Het hoofdstuk sluit af met een bespreking van de belangrijkste medeklinkerprocessen in het Nederlands: verscherping, stemassimilatie en nasaalassimilatie. Om die processen theoretisch te leren plaatsen wordt een korte inleiding gegeven in de regelgebaseerde fonologie en in de begrippen onderliggende representatie en oppervlakterepresentatie.

Het tweede fonologiehoofdstuk, hoofdstuk 6, behandelt de supra-segmentele fonologie. In dit hoofdstuk introduceren we de Nederlandse lettergreep. Na een algemene inleiding in de opbouw van de syllabe volgen de details over de minimale en de maximale Nederlandse lettergreep. Vervolgens komt het begrip sonoriteit aan bod. De sonoriteitshiërarchie wordt beschreven, en we leggen uit hoe die universeel de opbouw van syllabes bepaalt. Ten slotte vermelden we dat syllabische medeklinkers algemeen voorkomen in de Germaanse talen en ook een belangrijke rol spelen in Nederlandse varianten, al vind je ze niet in de standaardtaal. Daarna bespreekt het hoofdstuk de structuur van voeten en de Nederlandse trochee. Op basis daarvan worden vervolgens de belangrijkste principes van de Nederlandse klemtoon besproken.

In hoofdstuk 7 geven we een overzicht van de verschillende woordsoorten. Dit is een ondersteunend hoofdstuk voor de volgende hoofdstukken. Het somt de tien woordsoorten en hun subtypes op en het reikt testen aan om woordsoorten te herkennen. Verder wordt het onderscheid tussen open en gesloten klassen besproken. Bij de bespreking van de subtypes komen cruciale begrippen aan bod die studenten nodig hebben voor de hoofdstukken 10 tot en met 12 over syntaxis.

De morfologie komt in hoofdstuk 8 aan bod. Dit hoofdstuk definieert eerst de bouwstenen van de woordvorming: morfemen, vrije en gebonden morfemen, de soorten affixen, inheemse en uitheemse morfemen, stammen en wortels. Daarna wordt er een aparte sectie gewijd aan elk morfologisch proces, met name samenstelling, derivatie en flexie. We gaan daarbij ook in op basisconcepten zoals lexicale strata, nulaffixen, affixen en klemtoon, hoofdigheid en productiviteit.

In hoofdstuk 9 wordt ingegaan op het lexicon, vanuit de psycholinguïstische benadering. Het beschrijft het mentale lexicon en de daarin veronderstelde relaties tussen woorden, uitgaande van het model van Levelt. We bespreken het onderscheid tussen de opslag van informatie en regelgestuurde woordvorming. Daarnaast behandelt het hoofdstuk de lexicale semantiek, gaat het kort in op de prototypetheorie en de *family relatedness* theorie.

De daaropvolgende drie hoofdstukken vormen een inleiding in de syntaxis. Hoofdstuk 10, over de zin, begint met een korte inleiding op de syntaxis, waarin de generatieve grammatica als uitgangspunt wordt genomen. Vervolgens wordt het begrip 'constituent' geïntroduceerd en behandelen we de verschillende constituentietesten (substitutie, verplaatsing, bevragen, weglaten). Daarna worden boomstructuren en de X'-theorie gepresenteerd en de begrippen hoofd, complement, specificieerder en adjunct. De VP, de werkwoordelijke groep, wordt geïntroduceerd. Ten slotte wordt het verschil tussen subject en objecten besproken en gaan we in op de verschijnselen subcategorisatie en thematische rollen.

Aansluitend op de introductie van de VP in het voorgaande hoofdstuk bespreken we in hoofdstuk 11 de andere lexicale projecties (NP, AP, PP), waardoor duidelijk wordt dat ze allemaal dezelfde structuur hebben. Daarna wordt het directionaliteitsprobleem gethematiseerd (is het Nederlands hoofdinitieel of hoofdfinaal?) waarbij de verschillende posities belicht worden. We hanteren hierbij een taaltypologisch perspectief. Het Nederlands is overwegend hoofdinitieel, maar de VP lijkt hierop een uitzondering te zijn. We bespreken hoe zulke volgordevariatie in de theorie kan worden verantwoord, en maken een uitstapje naar de kindertaalverwerving.

Hoofdstuk 12 gaat over functionele categorieën en verplaatsing. We bespreken de functionele schil rondom de NP, de DP en de twee functionele schillen om de VP: de TP en de CP. Daarnaast bespreken we nog een andere functionele schil van de VP, de 'kleine' vP. Deze schil hebben we onder andere nodig om de structuur van verschillende types werkwoorden weer te geven. In de laatste paragraaf gaan we in op de laatste belangrijke ontwikkeling binnen de generatieve grammatica: het Minimalisme.

Het laatste hoofdstuk van deze inleiding, hoofdstuk 13, gaat over taal en betekenis. Dit hoofdstuk geeft een introductie van de grondbeginselen van de semantiek en pragmatiek. We bespreken kort hoe de (letterlijke) betekenis van zinnen tot stand komt en waarnaar we met taal verwijzen. Dit is het deelgebied van de semantiek. Daarna gaan we in op pragmatiek: het ontstaan van betekenis in context. We bespreken de belangrijkste begrippen uit dit vakgebied, waaronder taalhandelingen, coöperatie en implicaturen. We gaan in op de conversationele maximes, en laten zien wat er gebeurt als sprekers zich niet aan maximes houden. In de besprekingen is er bijzondere aandacht voor interculturele verschillen en atypisch taalgebruik bij mensen met autisme.

Het boek sluit af met een referentielijst, een index en ten slotte een lijst met de belangrijkste begrippen in 4 talen (Nederlands, Duits, Engels, Frans).

Ten slotte wijzen we erop dat we in dit boek een aantal keuzes hebben gemaakt voor de weergave van bepaalde fenomenen. Sommige daarvan zijn conventies die je in de taalkundige literatuur zult tegenkomen. Zo betekent een * voor een voorbeeld, dat dit voorbeeld ongrammaticaal is. Een ? voor een voorbeeld duidt aan dat het om een twijfelgeval gaat. Dat wil zeggen dat het voorbeeld ergens tussen duidelijk grammaticaal en duidelijk ongrammaticaal in zit. Een %-teken geeft aan dat er sprekersvariatie is: voor sommige sprekers is de zin acceptabel, voor andere niet, bijvoorbeeld omdat er voor de zin dialectvariatie is. Belangrijke begrippen die in de tekst uitgelegd worden, hebben we vetgedrukt. Voor de markering van belangrijke verschijnselen gebruiken we cursief, of cursief en vet. Woorden of syllabes die een klemtoon krijgen, hebben we onderlijnd waar het relevant is. Wanneer we voorbeelden in een vreemde taal geven, geven we onder het voorbeeld de letterlijke woord-voor-woord vertaling in het Nederlands. Dit noem je een glosse. We maken gebruik van de zogenaamde *Leipzig glossing rules*, die op internet gemakkelijk te vinden zijn. Onder de glosse volgt ten slotte nog de algemene vertaling van het voorbeeld, de parafraze. Aan het einde van ieder hoofdstuk worden enkele opdrachten gegeven. De docentenhandleiding voor de opdrachten, inclusief uitwerking, is te verkrijgen bij de auteurs van dit boek en bij de uitgever.